

Evrenin Sınırlarını Zorlamak: *Hikmetü'l-işrâk* ve Şerhlerinde Meşşâî Kozmoloji Eleştirisi

İshak Arslan*

Özet: İşrâkilîğin kurucusu Sühreverdi'nin *Hikmetü'l-işrâk*'ta İbn Sînâcî/Meşşâî kozmolojiye yönelttiği eleştirilere odaklanan bu çalışmada dört kozmolojik problem ele alınmaktadır. Her iki sistemin benzerlikleri ve farklılıklarının mukayeseli olarak incelenmesine imkân veren bu problemler sırasıyla evrenin sınırı ve düzeni, sabit yıldızlar feleğinin konumu ve işlevi, geriye gitme [retrograde] hareketi ile Güneş ve Ay'ın durumudur. Ortaklaşa sudurcu modeli esas almalarına rağmen Sühreverdi'nin zikredilen problemler üzerinden Meşşâî kozmolojiye yönelik tespit ve eleştirileri ile bunların *Hikmetü'l-işrâk* şârihleri tarafından nasıl yorumlandığı, nihayet bu tartışmanın modern kozmoloji üzerindeki muhtemel etkileri ve değeri dikkatlere sunulan temel sorular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: İşrâki Kozmoloji, Meşşâî Kozmoloji, Sudur Teorisi, Nur Metafizîği, Kuşatıcı Felek, Sabit Yıldızlar Feleği, Retrograde Hareketi.

Abstract: In this article, focused on the criticism of Suhrawardi who is the founder of the Ishraqi School, four cosmological problems pointed out in the *Hikmat al-Ishraq* are analyzed. These problems, which allow for the comparative analyses of these two systems in terms of differences and similarities, are respectively, the limits and the order of the universe, the location and the function of the sphere of fixed stars, retrograde motion, and the state of the Sun and the Moon. Although both systems take as their basis jointly the emanation model, the indications and criticisms posed by Suhrawardi in regards to the aforementioned problems and in addition, the interpretations of these criticisms by the commentators of the *Hikmat al-Ishraq* will be discussed. Finally, the prospective effects and value of this discussion on modern cosmology are among the fundamental questions raised in this article.

Keywords: Illuminationist Cosmology, Peripatetic Cosmology, The Theory of Emanation, The Metaphysics of Nur, All Encompassing Body/Barrier, Sphere of Fixed Stars, Retrograde Motion.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü.
İletişim: ishakarslan@sehir.edu.tr.

Giriş

İşrâkîlik ve Meşşâîlik arasında karşılaştırmalar yapan, Sühreverdî (1154-1190) ile izleyicilerinin İbn Sînâ'ya (980-1037) yönelttiği eleştirileri genel hatlarıyla ele alan bazı çalışmalar¹ bulunmakla birlikte her iki sistemi salt göksel düzenin tasviri ve belirli kozmolojik problemlerin analizi açısından inceleyen örneklerin sayısı yok denecek kadar azdır. Bilindiği üzere Aristoteles'in sistemleştirdiği, Batlamyus'un matematiksel açıdan mükemmelleştirdiği klasik kozmoloji, içerdiği ciddi sorunlara ve uğradığı değişikliklere rağmen oldukça uzun bir süre ve geniş bir coğrafyada geçerliliğini sürdürmüştür. İslâm düşüncesi coğrafyasını da içine alan bu büyük sentez, farklı nedenler ve cihetlerden Müslüman filozoflar arasında tartışılmış, çeşitli itiraz ve eleştirilere maruz kalmıştır.² Copernicus-Newton sentezine benzer şekilde bütüncül ve devrimsel bir dönüşüme yol açmamış olsa da, modern kozmolojinin birçok bileşeni İslâm düşüncesi coğrafyasında nispeten erken bir dönemde, farklı saikler ve biçimlerle de olsa dile getirilmiştir. Sühreverdî ve şârihlerinin de dâhil olduğu bu kapsamlı literatür içinde modern kozmolojiyi önceleyen belirli konu ve problemlerin İslâm düşüncesinin ve dönemin hassasiyet ve limitleri içinde tartışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede çalışmamızın odaklandığı temel soru, Sühreverdî'nin Meşşâî kozmolojiye, daha doğrusu İbn Sînâ metinlerinde ortaya konan kozmolojik ilke ve varsayımlara hangi itirazları niçin yönelttiği ve hangi alternatifleri önerdiği.

"Meşşâî kozmoloji" tabiri, benzeri kavramsallaştırmalarda olduğu gibi çeşitli ihtilaflar ve belirsizliklerle malul olsa da İslâm düşüncesinin klasik çağı olarak nitelendirilen on ikinci ve on üçüncü yüzyılların göksel düzen algısını geniş ölçüde yansıtmaktadır. Burada "Meşşâî kozmoloji" tabiri etrafında ayrıntılı bir tahlile girilmeksizin daha çok İbn Sînâ metinlerinde sınırları çizilen *sema* tasviri kastedilmiştir ki, bizatihi Sühreverdî'nin eleştirilerini sıkça zikrettiği "Meşşâîler ve izleyicileri" benzeri açık bir hedefe yönelmesi bu tercihi meşrulaştıran önemli etkenler arasındadır.

- 1 Mukayeseli çalışma örnekleri için bkz. Seyyed Hossein Nasr, *Three Muslim Sages: Avicenna-Sühreverdî-Ibn 'Arabi* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1964); Mehdi Aminrazavi, "How Ibn Sinian is Sühreverdî's Theory of Knowledge", *Philosophy East and West* 53 (2003): 203-214.; Tahir Uluç, *Sühreverdî'nin İbn Sînâ Eleştirisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012); Roxanne D. Marcotte, "Suhreverdî and His Interpretation of Avicenna's Philosophical Anthropology" (doktora tezi, Intitute of Islamic Studies, McGill, 2000); Burhan Köroğlu, "İşrâkî Filozof Şemseddin Muhammed İbn Mahmud eş-Şehrezurî'nin Felsefi Sistemi ve İslâm Düşüncesi İçindeki Yeri", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014): 91-108. Daha çok bilgi problemi etrafında odaklanan bir eleştiri için bkz. M. Fakhry, "Al-Suhrawardi's Critique of the Muslim Peripatetics (al-Mashsha'un)", *Philosophies of Existence: Ancient and Medieval* içinde, ed. P. Morewedge (New York: Fordham University Press, 1982), 279-284.
- 2 İlgili tartışmalar ve eleştiriler için bkz. G. Saliba, "Early Arabic Critique of Ptolemaic Cosmology: A Ninth Century Text on The Motion of The Celestial Spheres", *Journal of the History of Astronomy*, 25/2 (1994): 115-141.

Yukarıda işaret edilen sınırlar dâhilinde ele alındığında, İşrâkî kozmolojinin büyük oranda kendinden önceki mirasa, yani Yeni Platoncu-İbn Sînâcı uzlaşımına dayandığı, buna rağmen İşrâkîliğin eleştirisi, yorum veya önerilerinde önemli yenilik/farklılık unsurlarının bulunduğu görülmektedir. İlkeler açısından bakıldığında zikredilebilecek farklılık unsurlarından ilki kozmolojinin, merkezinde *nur* kavramının bulunduğu İşrâkî metafiziğe dayandırılması, ikincisi birlikten çokluğun, soyut entitelerden (ayrık akıllar/mücerret nurlar) somut felekler/berzahlar ve göksel cisimlerin husule gelişini açıklamak üzere ışığın kemaline ve noksanlığına/parlaklığına ve sönüklüğüne bağlı olarak geliştirilen *çoğaltma ilkesi*, üçüncüsü de on akıl dokuz felekten oluştuğu varsayılan geleneksel sudur modelinin “binlerce” katmana ayrıştırılarak esnekleştirilmesi, başka bir deyişle klasik sudur modelinin “nur-miktar”³ kavramları ekseninde oturtulmaya çalışıldığı monistik İşrâkî çerçevedir.

Bu makalede kozmolojik açıdan İşrâkî ve Meşşâi sistemleri farklılaştıran dört mesele ele alınacak, İşrâkî düşüncenin kurucusu Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-işrâk*'ta, özellikle varlığın sıra düzenini anlattığı ikinci makale ile göksel düzeni tasvir ettiği üçüncü makalede Meşşâi kozmolojinin içerdiği sorunlara yönelik tespit, soru, eleştirisi ve teklifleri tartışılacak, nihayet bu tespit ve eleştirilerin *Hikmetü'l-işrâk*'ın iki önemli şârihi Şemseddin Şehrezûrî (ö. 1288) ve Kutbüddin Şirâzî (1236-1311) tarafından nasıl yorumlandığına bakılacaktır. Bu amaç dâhilinde kozmolojik meratibe uygun olarak ele alınacak başlıklar sırasıyla (1) evrenin sınırı ve düzeni, (2) sabit yıldızlar feleğinin konumu ve işlevi, (3) geriye gitme [retrograde] hareketi ve (4) Güneş'in ve Ay'ın durumudur.

I. Evrenin Sınırı ve Düzeni

Meşşâi ve İşrâkî sistemlerin ortaklaşa mensup olduğu klasik evren görüşü en dışta kuşatıcı feleğin,⁴ merkezinde dünyanın bulunduğu devasa bir küreden ibaret tir ki, İşrâkî literatürde “muhit bir cism-i vâhid” olarak tanımlanmıştır.⁵ İbn Sînâ'nın *sema*⁶ kavramına tekabül eden bu cism-i vâhid genel kabule göre dokuz felek ve on

3 İşrâkî sistemde *miktar* kavramının anlamı ve rolü için bkz. İshak Arslan, “Fiziksel Evrenin Bütünleştirilmesi İçin Erken Bir Teşebbüs: Sühreverdî'nin Miktar Kavramı”, *Sühreverdî ve İşrâk Felsefesi*, ed. M. N. Doru, K. Gökdâş, Y. Kaplan (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 193-207.

4 Varlığı ve mahiyeti tartışma konusu olan, İşrâkî kozmolojide *berzâhu'l-muhit*, Meşşâi kozmolojide *feleku'l-aksa/atlas feleği*.

5 Şemseddin Muhammed Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, ed. Hossein Ziai (Tahran: Institute for Cultural Studies Research, 1993), 337.

6 Meşşâi tarife göre *sema* basit, sonlu, tabiatı gereği döngüsel harekete sahip, yıldızların/gezegenerin doğuşunu ve batışını sağlayan küresel bir cirdir. *Semanın* anlamları için bkz. İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, nşr. Mahmûd Kâsım (Kâhire, trsz.), 16, 18-19; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, çev. Harun Kuşlu ve Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 18, 21.

akıldan müteşekkil, hiyerarşik, sürekli dairevi harekete sahip, sonlu ve kapalı bir küre olarak tasavvur edilmiştir. Aynı zamanda matematik, doğa bilimleri, psikoloji ve metafizikten oluşan dört basamaklı ilimler tasnifinin de zeminin oluşturan klasik gökbilimi *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde şöyle özetlenmektedir:

Gökbiliminin esası üç şeyi bilmektir. Bunlar yıldızlar, felekler ve burçlardır. Yıldızlar; küresel, yuvarlak ve parlak cisimlerdir. 1029 adet büyük yıldızdan gözlemlenebilir olanlar yedisine “gezegen” (*seyyare*) ismi verilmektedir. Bunlar; Satürn (*Zühal*), Jüpiter (*Müşteri*), Mars (*Merrih*), Güneş, Venüs (*Zühre*), Merkür (*Utariid*) ve Ay'dır. Geriye kalanlara ise “sabit yıldızlar” denir. Yedi gezegenden her birinin kendisine ait bir küresi vardır. Küreler şeffaf, içi boş, küresel cisimlerdir. Dokuz küre vardır ve bunlardan bazıları tıpkı soğanın halkaları gibi diğerlerinin boşluğunda bulunur. Bunlardan bize en yakın olanı, yumurtanın kabuğunun beyazını kuşattığı gibi, bütün yönlerden hava (küresini) çevreleyen Ay küresidir. Yer (*arz*) de yumurtanın sarısı gibi, hava (küresinin) boşluğunda yer alır. Ay küresinin üstünde Merkür küresi, Merkür küresinin üstünde Venüs küresi, Venüs küresinin üstünde Güneş küresi, Güneş küresinin üstünde Mars küresi, Mars küresinin üstünde Jüpiter küresi, Jüpiter küresinin üstünde Satürn küresi, Satürn küresinin üstünde sabit yıldızlar küresi, sabit yıldızlar küresinin üstünde de kuşatıcı (*muhit*) küre bulunmaktadır.⁷

Modern kozmoloji öncesinde evrenin yapısıyla ilgili en yaygın ve ortak kabul onun sonlu, kapalı ve hiyerarşik/düzenli oluşudur. Her ne kadar İsrâkî sistemin nur ontolojisine dayalı tanım ve tasnifleri Meşşâilikten farklılaşsa da her iki sistem evrenin kürevi yapısı ile göksel cisimlerin sudurcu modele uygun tertibi ve hiyerarşik düzeninde hemfikirlerdir. Sühreverdî'nin özellikle *Pertevnâme*'de İbn Sînâ metinlerindeki Meşşâî çerçeveyi neredeyse bire bir tekrarlama⁸ bu açıdan önemli bir göstergedir. Bu ortak tasavvura göre, varlıkla ilgili akla gelebilecek bütün oluşlar, ilişkiler, formlar, hareketler ve dönüşümler kuşatıcı feleğin dâhilinde gerçekleşir. Mevcutla madumu ayıran ve fiziksel evrenin sınırlarını çizen bu nihai/harici çeperin (*berzâhu'l-muhit*) en önemli özelliği içerdiği bütün nesnelere *mekânını* sağlamasıdır: “Mekân, onun (kuşatıcı berzah) en yakın kapsayıcısının iç kısmıdır ve kapsayıcısı olmayanın mekânı da yoktur.”⁹ Varlığın hiçlikten tefriki, cihetlerin tayini ve nihayet fiziksel evrenin kendisine işaret edilebilir somut gerçeklik kazanması da kuşatıcı berzah/felek ile mümkün olmaktadır. Ne boşluğun ne de maddenin var olduğu kuşatıcı feleğin ‘otesi’ ise mekânsızlık ve hareketsizlik gibi sadece varlık kiplerinin negasyonu ile dile getirilebilen değillemeler ve düşünülmemeler alanıdır.

7 İhvânü's-safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, c. I, çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya vd., (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 83-84; krş. İhvânü's-safâ, *Resâilü İhvânî's-safâ*, c. I, (Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 115.

8 Sohrevardî, *The Book of Radiance*, ed. ve çev. Hossein Ziai (California: Mazda Publishers, 1998), 11-23.

9 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, ed. ve çev. John Walbridge ve Hossein Ziai (Utah: Brigham Young University Press, 1999), 93. Bu çalışmada *Hikmetü'l-İsrâk*'ın farklı baskıları arasından Ziai ve Walbridge'in birlikte hazırladığı Arapça-İngilizce çeviri esas alınmış, tercüme İngilizce ve Türkçeleri de göz önünde bulundurularak tarafımdan yapılmıştır.

Bil ki, bütün yönler doğru işaretlerin nihai bir sınırı vardır. Daha önce sana cisimsel olsun olmasın bütün sıra düzenli eşzamanlı şeylerin sonlu olmak zorunda olduğu açıklanmıştı. Diğer bütün berzahları kuşatan, aşıp geçilemez kuşatıcı bir berzah olmasaydı, hareket ve işaret –kuşatıcı berzahı da aşıp geçeceği için– hiçliğe düşerdi. Ademe işaret ise mümkündür değildir.¹⁰

Evrenin sınırı ve düzeniyle ilgili ilk ve kritik adım, en genelde “cihetlerin” özelde ise “yukarı” (ulvi) ve “aşağı” (süffi) yönlerinin belirginleştirilmesidir. Bu tür bir belirginleştirme zorunlu olarak sonlu bir referans noktasına ihtiyaç duyar ki, kuşatıcı berzahın bir diğer işlevi de budur. Kuşatıcı berzah, tanım gereği homojen ve bölünmez bir bütünlüğe tekabül ettiğinden gerçekte ona ulviyetten başka karşıt ya da zıt herhangi bir yön izafe edilemez. Dolayısıyla süffi ciheti, tıpkı ışık-gölge ilişkisinde olduğu gibi aslında zıt bir varlık kipine değil, ulviyetten uzaklığın derecesine işaret eder. Ulvi ciheti belirlenir belirlenmez bu cihete en uzak nokta da doğal olarak süfli adını alır ki, bu aynı zamanda klasik evrenin merkez noktasıdır. Sühreverdî'nin ifadesiyle “Ne ki ona (kuşatıcı berzah) yakındır, o yukarıdır. Bir aşağı yönü olamayacağı için, ondan en uzak mesafe de merkezdir”.¹¹ Bir kez ulvi ve süffi cihetleri belirlediğinde artık diğer yönleri tayin etmek ve buna bağlı hiyerarşik düzeni oluşturmak –geleneksel sudur teorisinde görüldüğü şekliyle– yapboz benzeri bir bulmacayı tamamlama meselesidir.

İşrâkî sistemde evren, kaynağı itibarıyla *nûru'l-envâr*la başlar, feyezanın daha doğrusu *İşrâkâtın* etki ve nüfuzunu kaybettiği itibari bir noktada sonlanır ki gölgenin (madde/cisim) tezahür ettiği yer de bu geçiş bölgesidir. *Hikmetü'l-İşrâk*'ın ilgili pasajlarından anlaşılacağı üzere İşrâkî kozmoloji evrenin sonluluk ve düzenlilik gibi genel özellikler açısından Meşşâîlikle uzlaşır, ancak evrenin kurucu unsurları ile varlık taksiminde ondan ayrıştır: Meşşâî kozmolojideki akılların yerine zatıyla kaim *mücerret nurlar*, cevherler/unsurlar yerine *alacakaranlık cevherler*, arazlar yerine de *karanlıklı heyetler* ikame edilir. İşrâkî lisanda ortaya çıkan bu tür farklılıkların ortak noktası bütün varlık formlarının istisnasız şekilde *nura* indirgenebilirliğine yönelik hassasiyettir:

Burhanla bildiğin üzere, sıra düzenli ve eşzamanlı bir silsile sonlu olmak zorundadır. Zatıyla kaim nurlar, arazî nurlar, berzahlar ve heyetleri kendisinin ötesinde artık başka hiçbir şeyin bulunmadığı bir nurda son bulmalıdır. Bu nur *nûru'l-envâr*, muhit nur, kayyum nur, mukaddes nur, en azametli ve yüce nur, *ganiyyu'l-mutlak* nurdur.¹²

10 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 92.

11 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 93.

12 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 87.

Farklı cihetler açısından arazî-mutlak, cismani-nurani vb. ayrımlara tabi tutulsa da İştirâkî evren esas itibarıyla nurdan ve nurun noksanlığı ve tamlığından kaynaklanan ara formların farklı cihetlerle ilişkilerinden oluşmakta, dolayısıyla ister arazî, ister asli olsun bütün varlık formları ve mahiyetler sonuçta nura indirgenebilmektedir. Böylece nesnelere tanımlanması ve bilginin elde edilmesinde *heyula* ve *suret* gibi tanımlanması zor belirleyicilere de ihtiyaç kalmaz.¹³ Bu yaklaşım aynı zamanda hareket ve nedensellik probleminin çözümü için de yeni imkânlar sunmaktadır. Nurun hem vasıtalı hem de vasıtasız taşınması/ışıldaması¹⁴ nedeniyle bir yandan nedensellik ilkesi ve nizam delili korunurken aynı zamanda nedensellik zincirinin Tanrısal iradeyi/müdahaleyi atıl bırakma tehlikesi de bertaraf edilmiş olmakta, sistem sonuçta monistik çerçeveye sadık kalmaktadır.

Sonlu ve homojen bir bütünlük içinde farklı varlık sferlerinin ortaya çıkışını açıklamak amacıyla her iki sistemin ortaklaşa başvurduğu ana çerçeve –aralarındaki ciddi farklılıklara rağmen– geleneksel sudur teorisidir. Bilindiği üzere sudurcu modelin odaklandığı temel sorun, mücerret ve aşkın bir kaynaktan nasıl maddi, dolayısıyla nitelikçe farklı ve hatta zıt varlık formlarının ortaya çıktığı meselesidir. Meşşâî sistemde bu problemin çözümü sadedinde *zorunlu* ve *mümkün* kategorileri ile *akıl*, *felek* ve *nefs* gibi ara formlar geliştirilmiştir. Hareket, nesnelere doğal yerlerine (tabii hayyiz) ulaştıran tek yönlü bir eylem olarak tanımlandığı için, dairevi hareket *akıl* ve iradeyle ilişkilendirilmiş, *nefs* cismi harekete geçiren ve hareketin devamlılığını sağlayan içsel tabii güç, *felek* ise hareketin taşıyıcı/aktarıcı aksı ya da zemini olarak kurgulanmıştır.¹⁵ İbn Sînâ'nın asli ve aşkın Bir'den diğer varlık formlarını (mufarik akıllar, felekler, unsurlar ve birleşik cisimler) çoğaltma ilkesi basitçe her bir formun zorunlu-mümkün kategorileriyle ilişkiye sokularak sonraki tüm kategorilerin nedensellik zinciri ve mantık kuralları dâhilinde türetilmesine dayalıdır. Bu silsilenin ilk ve en kritik aşaması, zorunlu varlıkla nitelikçe aynı olduğu varsayılan İlk Akıl'ın mümkün-lük-zorunluluk cihetleri üzerinden 'bölünmesi'dir. Kesrete açılan bu ilk ve kritik adım sayesinde diğer bütün akıllar ve unsurların çoğaltılmasının zemini de hazırlanmış olur. Türdeş olan soyut akıllar silsilesinden mümkün ve bileşikler âlemine geçiş ise sema ve yeryüzünü niteliksel olarak ayıran ay feleği üzerinden sağlanmakta, bu feleğin aklıyla da (faal akıl) fiziksel nesnelere ihtiyaç duyduğu suretlerin varlığı ve işlevi de temellendirilmiş olmaktadır.¹⁶

13 Sühreverdî, *Hikmetü'l-iştirâk*, 53-55.

14 Sühreverdî, *Hikmetü'l-iştirâk*, 113, 114.

15 İbn Sînâ, *el-İştirâat ve't-tenbîhât*, nşr. Muctebâ ez-Zârî'î (Kum: Mektebetü'l-i'lâmi'l-İslâmî, 1380), 298-299; krş. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembîhler*, çev. M. Macit, E. Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 146.

16 İbn Sînâ, *el-İştirâat ve't-tenbîhât*, 317-318; krş. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembîhler*, 158, 159.

Yukarıda vurgulandığı üzere İsrâkîlik, Meşşâî sistemin başvurduğu ara formları ve onlar aracılığıyla içselleştirmek zorunda kaldığı düalist ayrımları, nur ontolojisinin sağladığı imkânlarla aşmayı denemiştir. İsrâkî metafizikte, sudur sürecinin Bir'den ikiliğe ve oradan çokluğa ulaşan geçiş süreci şöyle açıklanmaktadır:

Işıkların ışığı ve mücerret nurlar için cihetler ve boyutlar yoktur. Böyle olduğu için en yakın nur nûru'l-envârî müşahede eder ve ona kıyasla kendi nefsi gölgelenir ve karanlıklaşır. Çünkü tam olan nur nakis olana hükmeder. Kendi muhtaçlığının ortaya çıkması ve nûru'l-envârînin celaline nispetle kendi zatının karanlıklaşmasını müşahedesini sonucu, ondan (en yakın nurdan) bir gölge zuhur eder ki, kendisinden daha büyüğü olmayan en yüce berzah'tır. Daha önce zikredilen kuşatıcı berzah (berzâhu'l-muhît) budur.¹⁷

Bu cümlelerden anlaşılacağı üzere kuşatıcı berzah Meşşâî sisteme benzer şekilde en yakın nurun (*nûru'l-akrab*) kendi muhtaçlık cihetini *müşahede* etmesiyle varlığa gelmiştir. Ancak diğer varlık formlarının vücuda gelmesi, asli kaynaktan herhangi bir şeyin 'ayrılması' yoluyla değil nurun kemalinin azalması, yani noksanlaşmasıyla gerçekleşir. Sühreverdî için önemli olan hiç bir cihetten çokluğu ve zıtlığı kendisine iliştiiremediği nûru'l-envârî bütün kusurlardan (dolayısıyla ilişkilerden) münezzehe kılmak, fizik dünyada şahit olunan çokluk ve karşıtlıkları da nurun tamlığı ve noksanlığından ortaya çıkan farklı tonların iç ilişkilerine dayandırmaktır. Hepsisi de nurun farklı derecelerinden ibaret olan çeşitli varlık formları *muhtaçlık*, *ganilik*, *hükümranlık* ve *muhabbet* cihetlerinin kendi aralarındaki etkileşimleri ve nûru'l-envârî müşahedeleri sonucunda evren bir bütün olarak tezahür etmektedir.

Sudur diyalektiğine dayalı bu İsrâkî tasarım, evrende açıkça gözlemlenen düzenliliğin de aynı tutarlılık içinde açıklanmasını gerektirir. Bu nedenle her iki gelenek de ay-altı âlemde sağduyu ile algılanan düzeni, doğrudan doğruya ulvi âlemdeki düzenle (aklî tertip) yani mufarık akıllar/mücerret nurlar arasındaki 'nispetlerle', matematiksel orantı ve simetrimlerle bire bir ilişkilendirilmiştir. Âlemdeki görünür düzenin "mücerret nurların harika sıra düzeninden ve mücerret nurların kendileri ve yansıyan ışıltıları arasındaki etkileşim ve ilişkilerden hâsıl olduğu", yüce feleklerin döngüsü tamamlandığında bu döngüler neticesinde elde edilen nispetlerin, "bire bir aşağı âleme yansıdığı ve aşağı âleme indiği" kabul edilmiştir.¹⁸ Kutbüddin Şirâzî, küçük ve büyük kıyametin kopmasını da ulvi âlemdeki bu küçük ve büyük devirlerin tamamlanmasıyla açıklamakta, Hint düşüncesindeki sonsuz sarmal fikriyle, İslâm düşüncesindeki *ahiret* kavramını mezceden eklektik bir yaklaşım ortaya koymaktadır.¹⁹

17 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, 95.

18 Kutbüddin Şirâzî, *Şerhu Hikmetü'l-İsrâk*, ed. A. Nourani ve M. Mohagheg (Tahran, 2001), 384.

19 Şirâzî, *Şerhu Hikmetü'l-İsrâk*, 384.

Tekrarlamak gerekirse Meşşâî ve İşrâkî sistemlerin göksel düzenin açıklanmasında sudurcu modele dayandıkları muhakkaktır. Ancak Meşşâî sistemde *sema* sırasıyla *zorunlu varlık, akıllar, felekler ve nefslerin* uyumlu birlikteliği üzerine kurulurken İşrâkî sistemde *nûru'l-envâr* ve onun ışıldamasından ortaya çıkan *nurlar skalasının* dışında farklı bir kategoriye yer verilmez. Bütün varlık formları nurun kemal-noksanlık eksenindeki tezahürleri olduğundan nitelikçe ayrı ve bağımsız bir entitenin ortaya çıkmamasına özen gösterilmiştir. Bu hassasiyet çerçevesinde İşrâkî sistemde nurun tamlığı ve noksanlığına bağlı olarak tezahür eden varlık düzeyleri şöyle sıralanabilir: *Nûru'l-envâr, nûru'l-akrab, mücerret asli nurlar, mücerret arazi nurlar, en yüce felek, (kuşatıcı berzah), sabit yıldızlar feleği, yıldızlar/gezegenler, alacakaranlık cevherler ve karanlıklı heyetler*. Bu tasnif içinde –diğer kategorileri şimdilik bir tarafa bırakarak– konumuz açısından önem taşıyan sabit yıldızlar feleğine daha yakından bakalım.

II. Sabit Yıldızlar Feleği ve Ötesi

Meşşâî ve İşrâkî metinlerde birbirine benzer ifadelerle sıkça zikredilmesine rağmen sabit yıldızlar feleğinin mahiyeti, konumu ve rolüne ilişkin belirsizlikler bulunmaktadır. Sabit yıldızlar feleğiyle ilgili muğlak kalan noktalardan biri, binlerce gökcismini içeren/taşıyan bu muazzam kürenin herhangi bir gökcismi taşımayan, ay-altı ve ay-üstü bütün katmanları içeren, içerdiği her şeye mekânını kazandıran kuşatıcı felekle aynı mı yoksa farklı mı olduğudur. Akılların ve feleklerin sayısının, sekiz mi, dokuz mu, on mu, ya da daha fazla mı olduğu, buna bağlı olarak sabit yıldızlar feleğinin tam olarak hangi konumda bulunduğu meselesi ile çok sayıda yıldızı taşıyan devasa bir kürenin (*feleku's-sevâbit*), hem de sudurun erken bir aşamasında nasıl tezahür ettiği ve diğer felekler sadece bir gezegen taşıırken niçin bu kadar yıldızın tek bir kürede toplandığı soruları da tutarlılıkla cevaplanamamıştır. Son olarak sabit yıldızlar feleğinin veya eğer mevcutsa atlas feleğinin *ötesinde* ne olduğu, mevcut evrenin dışında ya da ötesinde başka evrenlerin var olup olmadığı da cevabı aranan önemli sorular arasındadır.

Evrenin sınırıyla ilgili ilk ve öncelikli problemlerden biri bu sınırın nereden ve nasıl çekileceğidir. İşrâkî ve Meşşâî kozmoloji arasındaki farklılaşmada da beliren bu sorun hareketin nihai kaynağı olan akl-ı evvel ile sabit yıldızlar küresinin telifi ni sağlayacak muhayyel bir kürenin ilave edilmesini gerektirmiştir. Mevcudiyeti ve mahiyeti tartışmalı olsa da atlas feleğinin (*feleku'l-aksâ*) varlığı İbn Sînâ'nın da dâhil olduğu çoğu Meşşâî filozof ve astronom tarafından kabul edilmiştir. Bu tartışmaya sonradan dâhil olan İbn Rüşd ise dokuzuncu feleğin varlığının şüpheli olduğunu, Aristoteles'in açıklamalarının hilafına olarak gezegeni olmayan bu feleğin, Batlamyus'un ve takipçilerinin yanlış zannından ortaya çıktığını ifade etmektedir:

Özet olarak, gezegeni olmayan dokuzuncu bir feleğin bulunması bana göre kabul edilemezdir. Zira felek (yörünge) ancak gezegenden dolayı vardır ve gezegen onun parçalarının en üstünüdür. Bu nedenle ondaki gezegenler çoğaldıkça o daha üstün olur. Bunu bu şekilde açıklayan Aristoteles'tir. Büyük hareketin hareket ettiricisi feleklerin en üstünüdür. Bu nedenle bize göre bu feleğin gezegensiz olması sadece uzak değil imkânsızdır da.²⁰

Sabit yıldızlar feleğinin sudur sürecinde ortaya çıkan ilk felek olup olmadığı tartışmasında İbn Sînâ, Batlamyus'tan önce-sonralığı baz alarak en azından iki görüş bulunduğunu ifade etmektedir:

(Aristoteles ve Meşşâî hikmetin önde gelenleri), özel olan ayrıkların ilkini ilk kürenin hareket ettiricisi kılarlar. O (ilk katman) Batlamyus'tan öncekilere göre sabitler küresi olan ve Batlamyus'un ortaya koyduğu ilimleri öğrenenlere göre ise, onun dışında olup, onu saran gezegensiz bir küredir. Bundan sonra ise iki görüşün farklılığına göre ilk olanın arkasından gelen kürenin hareket ettiricisi gelir, aynı şekilde ondan sonraki ve bu böyle devam eder.²¹

İbn Sînâ, ayırık akılların ve katmanların sayısına ilişkin sonraki kısımlarda “İlk ilkedden sonra ayırık akılların sayısı hareketlerin sayısı kadar olur” prensibini hatırlatmakta ve “onların sayısı ise *ilkten* sonra ondur”²² diyerek semayı oluşturan katmanların sayısıyla ilgili tutumunu netleştirmektedir.

Evrenin sınırından daha çetrefil olan bir diğer problem ise *semayı* oluşturan feleklerin ve göksel kürelerin hiyerarşik düzeni ve toplam sayısıdır. Damien Janos, Meşşâî kozmolojinin genel prensipleri açısından İbn Sînâ kozmolojisini ve özelde “göksel cisimlerin hareketi” problemini ele aldığı bir makalesinde İbn Sînâ sisteminin yaygın kanaatin aksine özellikle Fârâbî ile özdeşleşen dokuz felek-on akıl modelinden farklı olduğunu, zannedilenden çok daha fazla gökcismini içeren bu sistemin kendisinin “ikinci kinematik model” olarak kavramsallaştırdığı revize edilmiş Aristotelesçi modeli esas aldığı iddia etmektedir.²³ Janos'un tezine göre revize edilmiş ikinci kinematik modelde on adetten çok daha fazla felek, daha fazla göksel küre, dolayısıyla fazla akıl ve nefis bulunmaktadır. Meşşâî sistem içinde farklı yaklaşım ve yorum biçimlerine göre genellikle sayıları 22 ile 67 arasında değişen feleklerin ve kürelerin sayısı sonraki yorumcular tarafından 77'ye kadar yükseltilmiştir.²⁴

20 İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 117-118.

21 İbn Sînâ, *Felsefenin Temel Konuları*, 244; krş. İbn Sînâ, *en-Necât fi'l-hikmeti'l-mantikiyyeti ve't-tabi'iyeti ve'l-ilâhiyye*, nşr. Mâcidî Fahri (Beyrut 1982), 303.

22 İbn Sînâ, *en-Necât*, 310; krş. İbn Sînâ, *Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), 250.

23 Damien Janos, “Moving the Orbs: Astromoy, Phycis, and Metaphysics, and The Problem Of Celestial Motion According to Ibn Sînâ”, *Arabic Sciences and Philosophy* 21 (2011): 165-214.

24 Janos, “Moving the Orbs”, 176, 199, 200. İbn Sînâ metinlerinde *semada* bulunan feleklerin ve onların taşıdığı kürelerin sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Sonraki Meşşâî yorumcular farklı rakamlar zikretmiş, örneğin Tûsî'nin modeli göksel kürelerin sayısını 67'ye çıkarmıştır. Tûsî'nin geliştirilmiş modeli ve

Bilindiği üzere İbn Sînâ astronomisinin açıklamaya çalıştığı temel problem gök-sel kürelerin hareketinin Meşşâî prensiplerle tutarlılık içinde açıklanmasıdır. Bir sonraki aşamada bu soruşturma zorunlu olarak ayırık akıllar ve nefesler ile yıldızların/gezegenlerin toplam sayıları, birbiriyle ilişkileri, nihayet ilk muharrikten taşan hareketin gökssel küreler arasında nasıl aktarıldığı sorularını içerecek şekilde genişletilmiştir. Kritik astronomi sorunlarının çözümünde *Almagest*'i referans gösteren İbn Sînâ'nın sabit gökssel düzeni oluşturan feleklerin toplam sayılarına ilişkin tavrı muğlak kalmıştır. Janos'a göre yedi gezegenin feleği, sabit yıldızlar feleği ve atlas feleği ile birlikte toplam dokuz felekten ibaret görülen İbn Sînâ kozmolojisi zannedildiğinden çok daha fazla sayıda gökssel cisim içermektedir. Basitleştirilme adına dokuza indirgenen İbn Sînâ kozmolojisi gerçekte her bir ana/büyük feleğin (külli küre/main orb) yanı sıra daha küçük kürelerin (cüzi küre/subordinate orbs) bulunduğu, ekzantrikler, deferantlar ve episaykılarla çalışan oldukça karmaşık bir sistemden oluşmaktadır. Dolayısıyla "her ne kadar dokuz ana/büyük feleğin varlığından söz edilse bile -Ay'ın ana yörüngesi, Mars'ın ana yörüngesi gibi- bilinmelidir ki bu ana feleklerin kendileri dâhil oldukları gezegen hareketlerinin karmaşıklığına bağlı olarak pek çok alt küresel cisim (subordinate orbs) içermektedir".²⁵ Janos, bu kısım ile ilgili dipnotunda varsayımını güçlendirmek üzere Fârâbî'nin "bütün (cümle) gökssel cisimler" tabirine atıfta bulunmakta, ayrıca İcî, Tûsî ve Abdüllatif Bağdadî gibi filozofların yaklaşımlarının da bu yorumu desteklediğini ifade etmektedir.²⁶ İbn Sînâcı kozmolojinin çok sayıda gökcismini barındırdığı tezi İbn Sînâ metinlerindeki zayıf imaların ötesinde muhtemelen şöyle bir akıl yürütme tarzına dayanmaktadır: (a) Geleneksel sudur teorisine göre ayırık akıllar ile gökssel cisimlerin ve feleklerin sayısı eşit olmalıdır, (b) gökssel cisimlerin (ve feleklerin) sayıları -Tûsî gibi astronomların da açıkça gösterdiği üzere- her hâlükârda 10'dan fazla olmalıdır. (c) O hâlde İbn Sînâ kozmolojisinde de ayırık akılların, feleklerin ve gökcisimlerinin sayısı zannedilenden fazla olmalıdır.

Janos'un İbn Sînâ kozmolojisinin yaygın kanaatin ötesinde zannedilenden daha fazla felek, gökssel cisim ve hareketi barındırdığı yönündeki tespitleri "yaygın kanaat sahipleri" tarafından çeşitli gerekçeler ve karşı argümanlarla itiraz edilebilecek türdendir. Tartışmamız açısından bakıldığında ise Janos'un tespitleri tamamen yerinde olsa bile İşrâkî kozmolojiden gelen eleştiriler açısından herhangi bir değişikliğe yol açacak etkilerden uzaktır. İbn Sînâ kozmolojisinde gökssel cisimlerin sayıları Tûsî ve Abdüllatif Bağdadî örneklerinde olduğu gibi en üst sınır olan 67 veya 77 olarak kabul edilse bile Sühreverdi'nin eleştirileri geçerliliğini korumaktadır. Feleklerin sa-

Batlamyuscu modele yönelik eleştirileri için bkz. F. J. Ragep, *Nâsir al-Din al-Tusi's Memoir on Astronomy* (New York: Springer-Verlag, 1993), 46-51.

25 Janos, "Moving the Orbs", 174.

26 Janos, "Moving the Orbs", 174, 28. dipnot.

yısını yüzbinlere çıkararak ve göksel cisimlerin hareketini doğrudan nûru'l-envâr ile ilişkilendiren İsrâkî kozmoloji, Meşşâî geleneğin paradigma-içi tartışmaları bağlamında önerilen/geliştirilen bu tür kısmi revizyonlardan nitelikçe ve kategorik olarak farklıdır. İster 9 ister 77 katmandan oluşsun, Meşşâî kozmoloji dâhilinde sabit yıldızlar feleğindeki yıldızların çokluğu ile gezegenlerin farklı-çoklu hareketlerinin tutarlılıkla açıklanması –İsrâkî kozmoloji açısından– mümkün değildir.

İbn Sînâ kozmolojisinde belirsiz bırakılan bir başka sorun hareketin felekler arasında aktarılması, özelde tek tek gezegenlerin hareketlerinde gözlemlenen anomalilerdir. *Sema ve Âlem*'in altıncı faslında göksel cisimlerin hareketini üç farklı teori üzerinden tartışan ve sonuncuya (yıldızların felekî cirmin içine gömülü olarak hareket ettiğini savunan görüş) daha yakın duran İbn Sînâ, sabit yıldızların tek bir kürede mi, birbiriyle bitişik (muntabik) pek çok kürede mi bulunduğu meselesinin kendisi için “açıklık kazanmadığını” ve bu meselenin halli için iknadan başka yol olmadığını itiraf eder.²⁷ İbn Sînâ'nın sabit yıldızlar feleği ve gezegenlerin hareketiyle ilgili tartışmalara mesafeli tavrı anlamlıdır; zira diğer sekiz feleği kuşatan, içinde binlerce yıldız barındıran, bu kadar karmaşık ve hacimce büyük bir kürenin Meşşâî sistem içinde, yani on akıl dokuz felek düzenine bağlı kalarak açıklanması oldukça güçtür. Aynı şekilde sabit yıldızlar ile muhayyer yıldızları taşıyan küreler arasında yıldızların dağılımı açısından görülen bariz ‘dengesizlik te izaha muhtaçtır. Çağdaş kozmolojinin *izotropik evren*²⁸ varsayımıyla açıkladığı bu sorun klasik kozmolojide de ele alınmış, “niçin iki nurun (Güneş ve Ay), felekleri azdır da diğer gezegenlerin felekleri çoktur ve niçin sabit yıldızlar küresi çok yıldızlı, diğer küreler tek yıldızlıdır?” soruları karşısında İbn Sînâ muhtemel seçenekleri şöyle yorumlamıştır:

Bazıları ilk soru için, eşref ve efdal olanların (Güneş ve Ay'ın) fiillerini tamamlamada alete ihtiyaç duymadıklarını, ihtiyaç duysalar da bunun asgari derecede olacağını, ikinci soruda ise (feleklerde bulunan yıldız sayılarındaki eşitsizlik) *doğanın dengelendiğini* söylerler. Böylece birçok cismin ağırlıklarının toplamı ile birçok hareketin toplamının bir araya gelip yığılmaması için, hareket tek olduğunda cisimler çok yapılmış (sabit yıldızlar küresi), hareketler çok olduğunda ise (gezegenlerin hareketleri) cisim tek yapılmıştır. Bu iki cevap ikna edici gibidir, ancak ikincisi daha zayıf ve hatta oldukça kötüdür.²⁹

İbn Sînâ ilgili bahislerde kendisine bile tatmin edici gelmeyen çeşitli varsayımları sıralamakla yetinmiş, sonuçta sabit yıldızlar feleği hakkındaki belirsizlikler Meşşâî sistem içinde yeterince açıklığa kavuşturulamayan konular arasında bırakılmıştır.

27 İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 46; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, 50.

28 İzotropik evren varsayımına göre evren eş-biçimlidir, normal koşullarda her açıdan aynı görünüme sahiptir ve madde bütün evrene homojen olarak dağılmıştır. Ancak kütle çekiminin yüksek olduğu bölgelerde kütle çekimi-hareket ilişkisine bağlı olarak çeşitli öbeklenmeler ortaya çıkmış, bunlar oldukça uzun kozmolojik aşamalar ve süreçlerden geçerek galaksiler ve güneş sistemlerine dönüşmüşlerdir.

29 İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 48; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, 53 (parantez içi ifadeler ve vurgu bana ait, İA).

Sabit yıldızlar feleğine ilişkin yukarıda özetlenen türden belirsizlik ve sorunları devralan İshrâkî sistemde ise daha farklı bir tablo karşımıza çıkar. Buna göre sabit yıldızlar feleği, doğrudan doğruya kendisine hiçbir çokluğun izafe edilemeyeceği *nûru'l-envârdan* tezahür edemez. Dolayısıyla ilk ve asli kaynaktan sabit yıldızlar feleğine ulaşınca kadar işrak ve çoğalma sürecine aracılık eden başka mücerret nurların var olması gerekir. Bu açıdan bakıldığında sabit yıldızlar feleği başta kuşatıcı felek olmak hem kendisinden önce ve yukarıda olan mücerret nurlardan hem de kendisinden aşağıdaki muhayyer yıldızların feleklerinden ayırır. Daha önce değinildiği üzere kuşatıcı felek, her şeye mekânını kazandıran, ancak kendisi mekânsız olan, düşünülebilir en uzak ve en dış çeper iken sabit yıldızlar feleği içinde çok sayıda gökcismini barındıran, gündelik rotasyonu diğer bütün feleklere ve gökcisimlerine aktaran daha alt, yani *ara* bir kategoridir. Şu hâlde İshrâkî sistemin geleneksel sudur teorisi içinde yaptığı önemli revizyonlardan biri “dikey-aracı sıra düzenli mücerret nurlar” ile “yatay/denk sıra düzenli mücerret nurlar” arasında kategorik bir ayrıma gitmesidir ki,³⁰ bu kurguda *nûru'l-envâr* ile sabit yıldızlar küresi arasındaki mücerret nurlar dikey bir hat üstünde sıralanırken, sabit yıldızlar küresinde bulunan gökcisimleri ise yatay bir hat üzerinde sıralanmışlardır.³¹

Hikmetü'l-işrâk'ta sunulan alternatif dizilime göre, Meşşâî sistemde sekizinci sırada bulunan sabit yıldızlar feleği *nûru'l-envârdan* veya *nûru'l-akrabdan* sudur edemez –oysa kuşatıcı berzah *nûru'l-akrabdan* sudur etmişti– çünkü onda bu kadar fazla gökcisminin suduruna imkân verecek sayıda cihet bulunmaz. Sabit yıldızlar aşağı akıllardan da sudur edemez çünkü mertebeye süfli olandan ulvi olanın sudur etmesi düşünülemez. Çünkü on akıl ve iki cihetten (zorunluluk/mümkünlük) ibaret olan Meşşâî sistemin sabit yıldızlar feleğini, bu katmandaki yıldız ve gezegenlerin çokluğu ve ilişkilerinin karmaşıklığını açıklayabilmesi mümkün değildir.³²

Sabit yıldızlar feleğinin *nûru'l-akrabdan* hâsıl olmadığı malumdur, çünkü ondaki illel cihetler sabit gezegenler için yeterli değildir. O (sabit yıldızlar feleği) ulvi nurların birinden de hâsıl olamaz, çünkü ulvi nurlarda –özellikle de her yüce aklın sadece zorunluluk ve mümkünlük ciheti olduğunu başka hiçbir cihetin bulunmadığını savunan görüşe göre– çok cihet bulunmaz. Onun (sabit yıldızlar feleğinin) süfililerden hâsıl olduğu düşünüldüğünde (süffi feleğin) yüce nurların berzahlarından daha üstün ve büyük olduğu ve ondaki gezegenlerin (aşağı felekteki) sabit yıldızlar feleğinden çok olduğu nasıl tasavvur edilebilir? Öyleyse Meşşâîlerin zikrettiği sıra düzeni ile artık oyalanmaya gerek yoktur. Sabit yıldızlar küresindeki her bir gezegenin bir belirlenimi vardır ve her bir belirlenim de kendisiyle belirleneceği bir gerektirici ve belirleyiciye ihtiyaç duyar.³³

30 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 102.

31 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 119; Şirâzî, *Şerhu Hikmetü'l-işrâk*, 339.

32 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 100.

33 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 99.

Bu ve benzeri cümlelerden anlaşılacağı üzere Sühreverdî, Meşşâî modelde ciddi revizyonlar yapmakta, sabit yıldızlar feleğine ilişkin belirsizlikleri gidermek amacıyla semavi katmanların sayılarını sabit yıldızlar feleğindeki gökcisimlerinin belirlenimini sağlamaya yetinceye kadar çoğaltmaktadır:

Öyleyse, hükümrân nurlar –ki onlar berzahlar ve onların ilişkilerinden mücerrettirler– onlardan, yirmilerden, yüz ve iki yüzden, bin ve iki binden veya yüzbinden daha çoktur.³⁴

Mücerret nurların sayılarına ilişkin benzeri ifadeler Şehrezûrî'nin şerhinde şöyle tekrarlanmaktadır:

Kahir mücerret nurlar ve onlardan sadır olan felekî cirimlerin sayısı onlardan, yüzlerden binlerden ve yüzbinlerden daha çoktur ve bu nurlardan felekler gibi müstakil berzahlar sadır olmaz, aksine gezezenler bu feleklere raptedilmiş hâldedir ve müstakil berzahların adedi gezezenlerin adedinden azdır.³⁵

Nûru'l-envâr ile sabit yıldızlar feleği arasındaki mücerret nurların sayısını olağanüstü derecede artıran bu yorum sudur mekanizmasının işleyişine ve sabit yıldızların çokluğunun açıklanmasına yardımcı olan önemli bir farklılık unsurudur. Mücerret nurların ve onların bulunduğu katmanların sayılarının artırılması Meşşâîliğin mütevazı, kapalı evrenini hacimce genişleterek belirli avantajlar sağlamakla birlikte sabit yıldızlar feleğinde bulunan yıldızların çokluğuna ilişkin henüz tatminkar bir açıklama getirmiş değildir. Sühreverdî bir sonraki adımda bu soruya cevap sadedinde girişte değindiğimiz İsrâkî çoğaltma prensibine başvurur. Buna göre nûru'l-envârdan taşan ve dikey bir hat üzerinde sıralanan binlerce mücerret nur ontolojik açıdan *zati* ve *araziye*, niteliği yönünden *ganilik* ve *muhtaçlık*, etkisi yönünden de *hükümrânlık* ve *muhabbet* cihetleriyle ilişkiye sokulmuş, mücerret nurların bütün bu cihetlerle girdiği çok yönlü ışıldama-müşahede-hareket ilişkilerinden göksel düzen kurulmuş, konumu ve mahiyeti tartışma konusu olan sabit yıldızlar feleği işte bu dinamik süreçte, Sühreverdî'nin ifadesiyle “bütün zayıf ve aşağı nurların muhtaçlık yönü ile olan etkileşimlerinden” sudur etmiştir.³⁶

Sabitler ve onun küresi, sabitlerin suretleri şuaların birbirleriyle girişimiyle, istiğna, sevgi, hükümrânlık, izzet ve zillet vb. cihetlerin olağanüstü ilişkileri tam ve yoğun şuaların ilişkileri sonucu oluşmuştur.³⁷

34 Sühreverdî, *Hikmetü'l-ışrâk*, 99.

35 Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-ışrâk*, 363.

36 Sühreverdî, *Hikmetü'l-ışrâk*, 101, Detaylı yorumlar için bkz. Şirâzi, *Şerhu Hikmeti'l-ışrâk*, 8. Fası; Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-ışrâk*, 359-369.

37 Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-ışrâk*, 366.

Sühreverdî'nin sabit yıldız küresindeki gökcisimlerinin çokluğunu temellendirmek amacıyla mücerret nurları çoğaltma tekniği geleneksel sudur diyalektiğine uygun olarak işlemektedir: Mufarık akıllara tekabül eden mücerret nurlar tıpkı Meşşâilikteki gibi nûru'l-akrabdan ikinci, üçüncü, dördüncü.... olmak üzere büyük bir meblağa varıncaya kadar dikey bir eksenle sudur eder. Ancak sudur süreci sadece mümkün ve zorunlu kategorilerini esas alan Meşşâilikten farklı olarak muhtaçlık, ganilik, muhabbet ve hükümrancılık cihetleri üzerinden gereği kadar çoğaltılır ve nihayet nurun kemali ve noksanlığından kaynaklanan bütün varyasyonlar bu kategorilerle karşılıklı ve çapraz ilişkiye sokularak binlerce mücerret nur elde edilir.³⁸

Sühreverdî'nin bütüne dokunmaksızın klasik sistem içinde revizyonlar yapması örneğin *ayrık akıl* kavramına karşılık *mücerret nuru* koyması ya da semada ay feleği ile nûru'l-envâr arasındaki katmanların sayılarını olağanüstü derecede artırması basit bir kelime oyunu ya da tali bir değişiklik değildir, tersine bilgi sorununun çözümü de içerecek şekilde Meşşâi sistemin aşmakta zorlandığı *madde-akıl ayrımı*, mümkün ve bileşik cisimlerin belirleniminde ihtiyaç duyulan ara varlıkların mahiyetlerini nasıl kazandığı, nihayet hareket ve nedensellik benzeri temel sorunların giderilmesi yönünde atılmış kritik adımlardır.

İşrâkî sisteme göre mücerret ve hükümrancılık nurlar süfli varlıklara ışıldarken (ışrak) süfli varlıklar da mücerret/hükümrancılık ışıkları müşahede eder. Bu işrak-müşahede ilişkisinde aranan yegâne koşul arada herhangi bir perde/bariyer bulunmamasıdır. Bu sayede Meşşâi bilgi teorisinin madde, suret, heyula vb. kavramlarından doğan epistemolojik zorluklar daha baştan devre dışı bırakılmış olur. Mücerret nurların hiyerarşik dizilimine uygun olarak ulvi mücerret nurlar aşağı katmanlara ışıldarken aşağıdakiler de kabiliyetlerine göre bu şuaları kabul eder. Bu karşılıklı işrak (yukarıdan aşağıya) ve müşahede (aşağıdan yukarıya) ilişkisinde süfli varlıklar işrakı iki vecihle kabul ederler. Örneğin nûru'l-akrabdan hâsıl olan ikinci mücerret nur bir kere vasıtasız olarak nûru'l-envârdan, bir kere de vasıtalı olarak nûru'l-akrabdan kabul eder ve aşağı katmanlara inildikçe berzahlar ve mücerret nurların sayısı katlanarak çoğalır.³⁹ Sudur teorisinin bu tarzda yorumlanması, nûru'l-envâr ile diğer formların işrak-müşahede ilişkisinde vasıtalı ve vasıtasız ayrımına gidilmesi, nedensellik sorununun çözümünde önemli bir rol üstlenir: Bir yandan unsurlar âle-

38 Sühreverdî, *Hikmetü'l-ışrâk*, 100. Şehrezûrî bu kısmı açıklarken yine Meşşâi sistemi baz alarak İşrâkî sudur mekanizmasını dokuz felek ve unsurların oluşumuyla irtibatlandırmaktadır: "Bu mücerret nurdan ikinci bir mücerret nur ve başka bir cismanî berzah hâsıl olur ve böylece dokuz felek ve unsurî âlemlerin tamamı ortaya çıkıncaya kadar bütün mücerret nurlar ve cismanî berzahlar meydana gelir." (Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-ışrâk*, 362).

39 Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-ışrâk*, 363.

miyle nûru'l-envâr arasındaki derece farkı gözetilirken aynı zamanda nûru'l-envârın (mutlak mücerret nur) mutlak birliğine vurgu yapılır:

Bütün araçların varlığına rağmen nûru'l-envâr, *fâilu'l-gâlib*dir. Bütün fiiller ondan hâsıl olur, bütün feyezân onunla kaimdir, ister aracılı ister aracısız olsun o mutlak yaratıcıdır. Her ne kadar başkasıyla paylaşılmasına müsamaha gösterse de onun dahli olmayan hiçbir şe'n yoktur.⁴⁰

Her sınırın ister istemez bir 'öte'ye işaret etmesi gibi sabit yıldızlar feleği de kendisinden ötede başka mevcutlar veya âlemlerin olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. İbn Sînâ *en-Necât*'ın ikinci makalesinde *tabiiyyat* bahsini incelerken âlemin ötesiyle ilgili spekülasyonlara ve mevcut evrenin tek olup olmadığı ile çoğalıp çoğalmayacağı yönündeki tartışmalarına da yer verir. Klasik fiziğin ve mantığın genel varsayımlarından hareketle "bütünün tek bir küre olması gerekir" hükmünü hatırlatan İbn Sînâ farklı evrenlerin mevcudiyetine yönelik muhtemel senaryoları "boşluğun var olamayacağı" ilkesinden hareketle çürütmeye çalışır:

Sonra eğer başka bir evren varsa o da daireseldir. Bu sebeple de iki arasında zorunlu olarak bir boşluk meydana gelir. Böylece mümkün olan varsayılmış olur. Cisimlerin de doğalarına uygun olarak bu, imkânsız olmayı gerektirir. Bu ise boşluğun varlığıdır. İmkânsızın mümkünü gerektirmesi imkânsızdır. Buradan bu evrenin dışında başka bir evrenin olmasının mümkün olmadığı aksine tek bir evrenin var olduğu ortaya çıkmıştır.⁴¹

İşrâkî kozmoloji ise kategorik olarak başka âlemlerin varlığını ispata çalışmaz, ancak sistem bir bütün olarak başka âlemlerin varlığının imkânına kapalı değildir. Bu açıdan bakıldığında *Hikmetü'l-işrâk*'ta sabit yıldızlar küresinin ötesine ilişkin radikal sayılabilecek ifadeler rastlanmaktadır:

Sabit yıldızların tertibi gelişigüzel olmadığından (mücerret nurlar arasındaki) akli bir tertibin gölgesidir. Ne bu tertipleri, ne de sabitlerdeki gezegenleri beşerin ilminin kuşatması mümkün değildir. Esirî âlemin harikuladelikleri, felekler arasındaki ilişkileri, onların tam ve kesin sayısını belirlemek çok güçtür. Sabit yıldızlar feleğinin *ötesinde* başka çok sayıda harikuladeliklerin var olmasına bir *mani yoktur*.⁴²

Sabit yıldızlar feleğini ve diğer gök cisimleriyle ilişkilerini açıklamak üzere mücerret nurların/akılların sayılarının yüzbinlere çıkarma çabasıyla tutarlılık arzeden bu yaklaşım ilk bakışta yeni bir şey ifade etmez gibi görünebilir. Fakat klasik kozmolojinin ancak on yedinci yüzyılda çatlatılabilen kapalı evrenini erken bir

40 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 114.

41 İbn Sînâ, *en-Necât*, 174; krş. İbn Sînâ, *Felsefenin Temel Konuları*, 125-126.

42 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 104 (vurgular bana ait İA).

dönemde genişletme ve sonsuzlaştırma teşebbüsleri açısından oldukça önemlidir. İshrâkî kozmoloji, sabit yıldızlar küresi ile nûru'l-envâr arasındaki muhayyel alanı olabildiğince genişleterek Meşşâîliğe nispetle çok daha geniş bir uzay öngörmüş, en azından klasik kozmolojiyi farklı kurgulara açık hâle getirmiştir. Ancak Şîrâzî ve Şehrezûrî'nin, Sühreverdî'nin sabit felekler küresinin ötesinde daha pek çok felekler ve âlemler olabileceği yönündeki ifadelerini –özel bir yorum getirmeksizin– tekrarlamakla yetinmeleri dikkat çekicidir.⁴³ Şehrezûrî “Sabitler küresinin içerdiği gökcismi sayısı denizlerin damlalarından ve kum zerrelereinden daha çoktur, onların bizim tarafımızdan kuşatılmasına imkân yoktur”⁴⁴ derken sabit yıldızlar feleğinde bulunan gökcisimlerinin insan havsalasını aşacak derecede fazla olduğu görüşüne katılır ancak daha ileriye gidip bu kabulden hareketle klasik kozmolojiyi sorgulama ya da bu varsayımın muhtemel sonuçlarını takip yoluna gitmez.

III. Geriye Gitme (Retrograde) Hareketi

Meşşâî sistemde basit/unsurlardan oluşmayan, oluş ve bozuluşa konu olmayan, akıl ve nefis sahibi cirmlerin sonsuz ve mükemmel dairevi hareketleri genel hareket teorisi içinde oldukça önemli ve geniş yer tutmaktadır. İbn Sînâ *Sema ve Âlem*'in daha başında hareketi yer merkezli, sonlu, kapalı evren modeline uygun olarak vasattan/merkezden hareket (*mine'l-vasat*), vasata/merkeze hareket (*ile'l-vasat*) ve vasatın/merkezin üstündeki hareket (*ale'l-vasat*) olarak üçe ayırır.⁴⁵ Sema ve yeryüzü arasındaki kategorik ayrıma dayalı bu tasnifte cisimlerden *ağır* olanların yere, *hafif* olanların da semaya doğru hareket ettiği kabul edildiği için hareketin açıklanmasında *tabiî hayyiz* ve *tabiî meyil* gibi anahtar kavramlara başvurulmuştur.⁴⁶ Üçüncü kategoride ele alınan ve konumuz açısından önem taşıyan göksel cirmlerin hareketleri ise bileşik cisimlerden nitelikçe farklıdır. “Sema basit, sonlu ve bu yüzden doğal şeklinin de küresel olması zorunlu” olduğundan semadaki hareketler de bu özelliklerle uyumlu olmalıdır.

Feleğin var olan şekli, kendisini dairesel yüzeylerin kuşattığı şekilde (dairese) olmalıdır. Tabiatı gereği feleğe doğru hareket eden bir cismin feleğinkine benzer bir meyille hareket etmesi gerekir. Dolayısıyla o (felek) basittir ve şeklinin basit ve dairesel olması gerekir, mekânını da dairesel bulur.⁴⁷

43 Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, s. 344, 345.

44 Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, 362.

45 İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 6; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, 7.

46 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbihât*, 217-222; krş. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 98-101.

47 İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 19; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, 21.

Meşşâî hareket teorisi çerçevesine bağlı kalınarak göksel bir cisim nasıl hareket ettirilebilir? Bu soruşturma dâhilinde sürekli ve dairevi hareket eden her bir cisim için en temelde üç bileşeni bulunan standart bir mekanizma geliştirilmiştir: Hareketi başlatmak ve taşıma süreciyle varlığa gelen cisimlerin iştihakına özne olmak üzere soyut bir *akıl*; hareketin güç kaynağını oluşturmak üzere bir *nefs*; hareketin istikametini belirlemek ve biçimini (dairevi) sürekli kılmak için de bir *irade* tayin edilmiştir. Göksel hareketin açıklanmasında başvurulmuş bu temel sacayağına ilaveten Mars ve Ay gibi çıplak gözle gözlemlenen göksel cisimlerin çoklu hareketlerini açıklamak üzere eksantrik-deferant sistemine ve episaykllara ihtiyaç duyulmuştur. Birçok bileşeni gerektiren bu kapsamlı mekanizmaya rağmen merkezin üstündeki (ale'l-vasat) hareketle ilgili en ciddi sorun klasik kozmolojinin genel ilkelerine uymayan ve çıplak gözle tespit edilen anomalilerdir ki, bunlardan en önemlisi bazı gezegenlerin hareketlerinde çıplak gözle tespit edilen yavaşlama, hızlanma ve hat-ta *geriye gitmedir*. İbn Sînâ, yıldız ve gezegenlerin hareketlerini açıklarken “semada muhtelif hareketlerin mevcudiyetini” teslim eder. Ayın ve Güneş’in tutulması da bunun en açık delilidir.⁴⁸ Ancak klasik evren tasarımı içinde ve Meşşâî ilkelere sadık kalınarak gezegenlerin geriye gitme hareketinin açıklanmasında ciddi zorluklarla karşılaşmıştır.

İsrâkî kozmolojinin Meşşâî sisteme yönelik en bariz eleştirisi de işte bu noktada yani gezegenlerin geriye gitme (retrograde) hareketinde belirginleşir. Mücerret akılların hareketlerinde bozulma ya da ihtilaf olamayacağı ve mükemmel dairevi dönüşlerinde de herhangi bir kusur düşünülmemeyeceği için, maşuklarına bire bir uyum durumunda olan gezegenlerin herhangi bir değişme ve farklılaşma olmaksızın tek biçimli-dairesel hareketlerini sürdürmesi gerekir. Ancak vakıa böyle değildir. Bu çelişkinin farkında olan İbn Sînâ Meşşâî çerçeve içinde kalarak çözemediği bu problemi ertelemek zorunda kalır.

Semavi cirimlerin durumlarından bilindiği üzere, yıldızlar/gezegenlerin kendi nefisleri üzerine (kendi eksenleri etrafında?) dönmesi gerekir. Buna mukabil yıldızlar ve feleklerin küllî harekete muhalif hareketleri vardır, (bir biriyle çelişen bu durum) nasıl telif edilebilir ve nasıl mümkün olabilir? Bu meselenin, bu hareketlerin tasvir edildiği *Macestî*'ye mensup fenerden iktibas edinceye kadar ertelenmesi gerekir. İleride yarılmanın engellenmesinin yanı sıra üzerinde kürelerin döndüğü zannedilen meyilleri, bu kürelerin devirlerini tamamlamadan tekrar *geriye dönmelerini* ve bunların nasıl mümkün olduğunu tekrar eder ve açıklarız.⁴⁹

Ancak İbn Sînâ, –bilindiği kadarıyla– bir daha bu soruya dönmemiş ve “göksel kürelerin devirlerini tamamlamadan niçin geriye döndükleri” sorusu cevapsız kal-

48 İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 37; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, 40, 41.

49 İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 45-46; krş. İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, 51-52. (Vurgu bana ait. İ.A)

mıştır. *Sema ve Âlem*'in sonraki paragraflarında yıldızların hareketinin bazen hızlandığı, bazen yavaşladığı ve hatta geriye döndüğü tekrarlanmakta, ardından bu çelişik durum, bu defa tedvir feleğinin (episyakıl) merkezine nispet edilen “başka bir merkezin” varlığına bağlanarak çözüm sadedinde yine ekzantrik/deferant sisteminin varsaydığı mevhum *equant noktasına* işaret edilmektedir.⁵⁰ Meşşâî kozmolojinin tutarlılıkla açıklayamadığı ve sisteme *episyakıllar* ekleyerek aşmaya çalıştığı bu önemli sorun Sühreverdî'yi yeni arayışlara sevk etmiştir:

Meşşâîlerin takipçilerinin sandığının aksine, feleklerin birçok hareketinde bütün vecihlerden tek bir mücerret nura benzediği doğru değildir. Çünkü felekler çoktur, hareketleri muhtelifdir ve Meşşâîlerin de açıkladıkları üzere, bundan (feleklerin hareketi) kastedilen gezegenlerin hareketidir. Gezegenler ise bazen geriye doğru, bazen ileriye doğru hareket ederler, bazen tepe noktasında, bazen yerberi (hadid) noktasındadırlar. Eğer Meşşâîlerin işrakâta ve maşukların çokluğuna itirazını kabul edersek, (muhtelif hareketleri olan) bir gezegen tek bir şeye nasıl benzeyebilir? (...) Öyleyse gezegenlerin hareketlerinde farklı olmasının nedeni, maşuklarının birbiriyle olan münasebetlerine ve nispetlerine tabi olmaktan başka bir şey değildir.⁵¹

Maşukların sayısının artırılması ve “gezegenlerin yörüngelerinde dolanırken farklı maşukların tesirleri altına girmeleri nedeniyle muhtelif yönlerde hareket ettiği” iddiası önemli bir açılım olmakla birlikte gökcisimlerinin düzgün dairesel hareket ilkesine uymayan farklı/muhtelif hareketlerinin nasıl gerçekleştiği meselesi henüz tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Zira bir yandan bütün gökcisimlerinin tabi olduğu ortak hareketleri, öte yandan geriye gitme hareketinde gözlemlenen ve göksel cisimlerin külli hareketine muhalif olan bireysel hareketleri gözlemlenmektedir. Sühreverdî bu sorunun çözümü sadedinde –on yedinci yüzyılda Newton’un hareketi mutlak ve görelî olarak ayırmasını çağırıştırır biçimde– *arazî hareket-zatî hareket* ayrımına başvurur ve durumu tek yönlü olarak ilerleyen bir gemide farklı yönlerde hareket eden yolcu örneği üzerinden anlatmaya çalışır: “Bu kişi bir hareketi zati olarak diğerini de içinde olduğu şey aracılığı ile kabul etmektedir. Benzer şekilde bütün göksel berzahların katıldığı günlük hareket kuşatıcı felek sebebiyle iken, her feleğin bir başka hareketi daha vardır. Bu berzahlardan her birisinin hareket ettiricisi (feleklerin nefisleri) zatî ile canlı ve dolayısıyla mücerret nurdur.” Gökcisimlerinin hareketi konusunda Meşşâî sistemi birçok açıdan tekrarlayan Sühreverdî, gezegenlerin idaresini kontrol eden nefisleri *hükümran mücerret nurlara* dönüştürür ve maksatla ilgili de küçük bir düzeltme yapar: Buna göre gökcisimlerinin hareketi-

50 İbn Sinâ, *es-Semâ' ve'l-âlem*, 48; krş. İbn Sinâ, *Sema ve Âlem*, 52.

51 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 118.

nin nedeni “birtakım berzahsal arzular değil, nurlu bir maksat”tır.⁵² Bu maksat ise kemale ermektir ki, insanın tecrübesinde teellüh kavramına denk düşer.

Yedi gezegenin farklı şekillerde hareket ettiği bilinmektedir ve bu durum pek çok berzahı gerektirmektedir. Bunlardan hiçbiri gani değildir, aksine kendilerini gerçekleştirmek ve kemale ermek üzere mücerret nura muhtaçtırlar.⁵³

Maksatla ilgili bu hatırlatma ışığında retrograde hareketiyle ilgili soruyu tekrar hatırlatmakta fayda vardır: Gök cisimleri düzgün dairesel hareketlerinde ortak olmalarına rağmen niçin hızları ve yönleri açısından farklılaşmaktadır? Meşşâî sistemin açıklamakta zorlandığı bu soruyu Sühreverdî şöyle cevaplar:

Gezegenlerin hareketi, ortak maşukları olan nûru'l-envâra, tek bir maşuka –ki o en yüce nurdur– benzemek için dairesel harekette ortak, cihetler açısından ise maşukların –ki onlar kahir nurlardır– farklı olması nedeniyle farklıdır.⁵⁴

Görüldüğü üzere Sühreverdî nur metafiziğinin sağladığı imkânları kullanarak Meşşâî sistemin tek bir yöne doğru, tek biçimli hareket etmek zorunda olan göksel cirimlerini “maşuklarının etki ve nüfuz derecesine bağlı olarak hemen her yöne ve her biçimde hareket edebilen, küllî hareketlerinde ise yine nûru'l-envâra bağlı kalan mücerret nurlara” dönüştürmek suretiyle sorunu aşmayı dener. Şirâzî, Sühreverdî'nin gezegenlerin hareketlerine ilişkin “hareketun kesîretun” ifadesini gezegenin yavaş, hızlı, ileri, geri gibi tek bir yörüngede gerçekleşmesi mümkün olmayan farklı hareketleri olarak yorumladıktan sonra, her bir farklı hareket için farklı bir berzah olması gerektiğini vurgular; ancak Sühreverdî'ye benzer şekilde meseleyi yeterince vuzuha kavuşturmaksızın farklı hareketlerin nedeninin “zatiyla kaim olan mücerret nurlar” olduğunu söylemekten ileri gitmez.⁵⁵

Gezegenlerin farklı hareketlerinin süfli âlemde cisimlerin oluşumu ve lineer hareket üzerindeki etkisine işaret eden Şirâzî, semavi cisimlerin hareketlerinde ve retrograde örneğinde gözlemlenen “farklılaşmanın” süfli âleme de aynen yansıdığını, unsurlardaki suretlerin farklılaşmasının da benzeri bir mekanizma ile gerçekleştiğini, her iki alandaki farklılaşmanın (basitler âleminde gökcisimlerinin farklı hareketleri-birleşikler âleminde cisimlerin bireyleşmesi) nurun güçlenmesi ve zayıflamasından kaynaklandığını vurgular.⁵⁶ Bu açıklama önemlidir; zira *heyula* ve *suret* kavramlarını literatürden tamamen çıkartan İşrâkî sistemin ay-altı dünyada tek tek

52 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 94.

53 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 94.

54 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 118-119.

55 Şirâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*, 385.

56 Şirâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*, 385-387.

nesnelerin (cüziyyat) farklı suretleri nasıl kazanabildiği, ancak bu yoldan açıklanamamaktadır. Buna göre cisimler cisimlikte ortak iken (günlük dairevi hareketin varlığı), suretlerde (cihetlerin, maşukların, hareketlerin çokluğu) ise farklıdır ve farklı suretlerin belirlenimi nihayetinde güçlü ve zayıf ışıkların çok yönlü hareketleri ve iç ilişkilerine dayanmaktadır.

Sonuç olarak İshrâkî sistemde göksel hareketlerin kaynağı ve nedeni ister arazî, ister asli olsun mücerret nurların felekler üzerindeki tasarrufudur. Oluş ve bozuluşa konu olan lineer hareketler de en nihayet feleklerin döngüsel hareketine tabidir. Işıldama sürekli olduğundan feleklerin dairesel hareketi de sürekli, aksi hâlde gökcisimleri hedefine ulaşır ve orada sabit olarak kalırdı. Eğer nur, ontolojik özellikleri, nitelikleri ve etkileri açısından kendi içinde derecelenebilir bir entite olmasaydı, değişimin uzay ve zamandaki ifadesi olan hareketin varlığı da düşünülemezdi. Bu açıdan bakıldığında ulvi mücerret nurlar ile süfli arazi nurlar arasında *hükümranlık*, süfli nurlar ile ulvi mücerret nurlar arasında da *muhabbet* ilişkisi vardır. Nûru'l-envâr ise asli ya da arazî olsun bütün varlık formlarına kesintisiz olarak hükümandır ve ancak kendi zatına aşk ve şevk duyar. Bütün bu ışıldama, hükümranlık, aşk ve müşahede süreçleri gökcisimlerinin tek biçimli, dairevi hareketinin asıl kaynağıdır ki, bu mekanizma “ışıldama-müşahede-hareket, hareket-müşahede-ışıldama” sıra düzenine göre işler.

Meşşâî kozmolojide olduğu gibi İshrâkî sistemde de berzahlar/felekler canlı addedilmiştir; zira “cansız berzah kendi başına dönemez, çünkü bir maksadı olan ve ona ulaşan ve sonra ondan kendi başına ayrılan cansız olamaz”.⁵⁷ Her iki sistemde de gökcisimlerine canlılık atfetmenin temel nedeni yukarıda vurgulandığı üzere basit dairesel hareketin vakıya uygun olarak açıklanması ihtiyacıdır. İshrâkî sistemde hareketin ilkesi görünür illetlerin ötesinde nûru'l-envârın sürekli ışıldaması olduğundan nûru'l-envârın sürekli ışıldaması ve mücerret nurlar arasındaki aktif ışıldama-müşahede ilişkisi ulvi âlemde harekete neden olduğu gibi, göksel cisimler arasındaki bu karmaşık mekanizma nurun noksanlaştığı süfli âleme bire bir yansıtılarak lineer hareketlerin de nedeni olmaktadır. Bu sonsuz ışıldama-hareket sürecindeki bir anlık bir kesinti bile hareketin bütün formlarını, dolayısıyla mevcudiyeti ortadan kaldıracaktır.

İçerdiği açıklama potansiyeline rağmen Sühreverdî'nin göksel cisimlerin hareketi ve özellikle retrograde probleminden kaynaklanan itiraz ve tekliflerinin şârihleri tarafından yeterince dikkate alınmadığı ve özel bir açıklama yapılmaksızın geçiştirildiği görülmektedir.

57 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 94.

IV. Güneş'in ve Ay'ın Durumu

Modern kozmoloji öncesinde felekler, sabit yıldızlar küresi, kuşatıcı felek ve ilk muharrik hakkında farklı görüşler dile getirilse de Güneş'in ve Ay'ın konumu ile fonksiyonu hakkında –mitolojik ve kültürel unsurlar dışında– ciddi ihtilaflar olduğu söylenemez. Bu anlamda *İşrâkî* kozmolojiyi diğer yorumlardan ayıran özelliklerden biri de Güneş'le ilgili dikkat çekici vurguda ortaya çıkar. *Hikmetü'l-işrâk*'ın 10. faslında “sabit yıldızlar hakkındaki tetimme” başlıklı kısa bölümde Güneş'in *İşrâkî* sistemdeki merkezî konumunu ve önemini vurgulamak amacıyla sema ile insan bedeni arasında paralellik kurulmakta, mücerret nurların kuvvet ve iradesinin feleklere gezegenler aracılığıyla aktarıldığından hareketle Güneş'in semadaki konumu insan bedenindeki kalbe benzetilmektedir.

Sühreverdî Güneş bahsinde dikkat çekici biçimde Meşşâî gelenek yerine eski İran mitolojisine dönerek çeşitli Pehlevice kavramlara yer vermekte, örneğin *Hurakhşın* yatay sıra düzenli nurların en üstünü olan *Şehrin* tılsımı olduğunu beyan etmektedir. Zia'nın dipnotuna göre Hurakhş Güneş'i temsil eder, Şehir ise Zerdüştlükte gökyüzü ve madenlerin yönetimiyle ilgili meleğe tekabül etmektedir.⁵⁸ Hurakhş “yatay sıra düzenli nurlar arasında ziyası en şiddetli nur” kabul edildiği için Sühreverdî onu “reisu's-semâ” ve “fâilu'n-nehâr” olarak isimlendirmiş, bu vasıfları dolayısıyla “İşrâkîlik sünnetinde güneşe tazimin vacip olduğunu” vurgulamıştır.⁵⁹ Bu tabirleri yorumlayan şârihler müellifin bu meselede niçin Meşşâî kavramları terk ederek eski İran mitolojisine döndüğü sorusunu cevapsız bırakmışlardır. Şehrezûrî'nin, semanın reisi ibaresini “vasatu'l-âlem” ibaresine dönüştürdüğü,⁶⁰ Şirâzî'nin ise, Sühreverdî'nin vurgularını ve Güneş'e tazimin *İşrâkî*liğin sünneti olduğu yönündeki ifadelerini yumuşatma yoluna gittiği görülmektedir. Ona göre Güneş, semanın yanı sıra cismani âlemin reisidir, onu aydınlatır ve ısıtır. Bu ve benzeri faziletleri, akli keşif erbabını ve Doğu bilginlerinden *İşrak* ehlini Güneş'i yüceltmeye sevk etmiştir.⁶¹

İşrâkî metinlerde Güneş'in merkezi konumuna yönelik güçlü vurgulara karşın Ay feleğine ve Ay'ın önemine değinilmemesi de manidardır. On akıl-dokuz felekten ibaret olan Meşşâî sistemde olağanüstü rol üstlenen Ay feleği, binlerce katmandan oluşan *İşrâkî* evrenin nur kavramı üzerinden homojenleştirilen genişletilmiş uzayda ayrıcalıklı yerini kaybetmiş, benzeri şekilde bilgiyi elde etmede heyula ve suret kavramlarına ihtiyaç kalmadığı için faal akıl da işlevsizleşmiştir. Meşşâî sistemde-

58 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 182.

59 Sühreverdî, *Hikmetü'l-işrâk*, 104.

60 Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, 376.

61 Şirâzî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, 345.

kine benzer şekilde *ulvi* ve *süfli* benzeri ifadeler teknik bir kullanım olarak devam ettirilse de, bu tür ayrımlar Ay feleğini referans almak yerine, kuşatıcı berzah ve nûru'l-envârla ilişkilendirilmiş, sonuç itibarıyla Meşşâî evrenin Ay feleğini baz alan niteliksel ayırımına itibar edilmemiştir.

Sonuç

Girişte belirtildiği üzere Meşşâîlik gibi İşrâkî sistemin de çözmeye çalıştığı en önemli kozmolojik problem gök cisimlerinin basit, dairevi, ama aynı zamanda “muh-telif” hareketlerinin klasik sudur teorisinin kapalı ve sonlu bir evren içinde tutarlılıkla açıklanmasıdır. Sabit yıldızlar feleğinin nasıl sudur ettiği, gezegenlerin niçin ve nasıl hareket ettiği, güneş merkezli modele geçilmesi ve *paralaks etkisinin* anlaşılmasına kadar mahiyeti tam olarak açıklanamayan gezegenlerin *retrograde hareketi* Meşşâî ve İşrâkî metinlerin tartıştığı astronomi problemleri arasındadır. Bir bütün olarak göksel düzeni sudur teorisi ve İşrâkî ilkeler doğrultusunda yeniden kurmaya çalışan Sühreverdî'ye göre Meşşâîliğin –genel kabule göre on akıl ve iki cihetten (mümkünlük/zorunluluk) ibaret olan– kozmolojik sistemi sabit yıldızlar feleğini, bu felekte yer alan yıldız ve gezegenlerin çokluğu ile bunların hareketleri ve ilişkilerini açıklamaktan uzaktır.

Düalizm-monizm denkleminde bakıldığında Meşşâî sistemin düalist varsayımlardan kaynaklanan çelişkileri tam olarak gideremediği görülmektedir. Başta zorunlu-mümkün ayrımı olmak üzere, mufarık akıllar ve unsurlar, dairesel-basit hareket ile oluş-bozuluşa konu olan lineer hareket, suret- madde vb. arasında yapılan ayrımların tamamında düalizmin izlerini görmek mümkündür. İşrâkî sistem ise sudurcu modeli esas alması ve Meşşâîliğin mantıksal çerçevesini bazı küçük değişiklikler yaparak kullanmasına rağmen monistik çerçeveye sadık kalmıştır. Nur merkezli ontoloji ve miktar temelli doğa görüşü sayesinde bir yandan evrenin ay-altı ve ay-üstü biçiminde niteliksel olarak ayrışmasının önemi azaltılmış, aynı zamanda *mukarenet*, *taakkul*, *ittisal* türünden epistemolojik sorunlar da daha başından devre dışı bırakılmıştır. Nurun kemali ve noksanlığına dayalı çoğaltma ilkesi sayesinde evrenin ontolojik birliği korunurken, *miktar* kavramıyla da fiziksel nesnelere bireyleşmesi için gerekli olan arazların/mahiyetlerin herhangi bir düalizme yol açmaksızın konumlandırılması amaçlanmıştır.

İşrâkî kozmolojinin özellikle Sühreverdî'nin tasarımında Meşşâî kozmolojiden kaynaklandığı düşünülen sorunları aşmak yönünde büyük bir çaba sarfettiği ve “sabit yıldızlar feleğinin ötesinde farklı âlemler ve harikuladeliğin bulunabileceği” gibi dönemin kabulleri açısından radikal sayılabilecek teklifler ortaya koyduğu görülmektedir. Ancak, şârihlerinin Sühreverdî'nin işaret ettiği problemlerin üzerine

aynı cesaretle gidemedikleri tersine İşrâkî sistemi Meşşâîlikle uyumluluk içinde yorumlamaya çalıştıkları görülmektedir. Her iki şârih de İşrâkî kozmolojinin özel kavramlarını kolaylıkla Meşşâî terminolojiye dönüştürmekte, örneğin *en yakın nur* (nûru'l-akrab) ilk akıl, *berzah* felek, *nûru'l-kahira* da nefis olarak şerh edilmektedir. Şîrâzî, sudur bahsinde İşrâkî meratipte yer alan katmanların her birine Meşşâî sistemdeki karşılıklarını kullanmakta, nûru'l-akrab için *akl-ı evvel*, ilk sudur eden berzah için *feleku'l-a'la*, sonraki mücerret nur için de *aklu's-sânî*, ikinci akıldan sudur eden üçüncü mücerret nur için *aklu's-sâlis*, onun berzahı için de *feleku's-sevâbit* (sabit yıldızlar feleği) ifadelerini kullanmaktadır. Bu telif çabasında Meşşâî sistemin on üçüncü yüzyılda temel sorulara yetkinlikle cevap verebilen hâkim paradigma hüviyeti kazanmış olmasının büyük payı olduğu söylenebilir. Şârihlerin Meşşâîlikle uygunluğu gözetilen ılımlı yorumlarının temelinde başka hangi saiklerin bulunduğu, bu tavırda zamanın siyasi, kültürel ve sosyal dinamiklerin ne kadar rolü olduğu, Sühreverdî'nin başlangıçta mensubu olduğu Meşşâîlik dışında niçin farklı arayışlara yöneldiği türünden sorular ise müstakil olarak araştırılmaya değer hususlardır. Bu listeye *Hikmetü'l-İşrâk*'ta Meşşâî kozmolojiye yöneltilen eleştiri ve tekliflerin modern kozmoloji ve sonraki gelişmeler üzerinde ne kadar etkili olduğu sorusu da eklenebilir. Ancak yukarıda zikredilen başlıklardan hareketle İşrâkî kozmolojinin Meşşâî çerçeveden tamamen koştüğünü; uzayın genişletilmesi, ara varlıkların kaldırılması veya Güneş'in merkezî rolünün vurgulanması dolayısıyla modern kozmoloji önceleyen devrimsel özellikler taşıdığını ileri sürmek on ikinci ve on üçüncü yüzyılın tarihsel koşullarını göz ardı eden aceleci bir yorum olacaktır. Ancak bu kayıt ve hassasiyet, İşrâkî kozmolojinin çağının kabul ve beklentilerini aşan önemli yenilik unsurları içerdiğini, bu potansiyelin yeterince açığa çıkması hâlinde İslâm kozmoloji tarihinin daha farklı seyredebileceği gerçeğini değiştirmez. İşrâkî teklif ve önerilerin temel motivasyonu, çıplak gözle veya aletlerle daha dakik ve uzun erimli rasatlar yapılması, elde edilen gözlem sonuçlarının matematiksel yöntemlerle sistematize edilmesi ve nihayet belirli kozmolojik yasalara ulaşılması türünden modern saikler değil, çağının koşulları ve ihtiyaçları doğrultusunda Meşşâîliğe alternatif bir metafizik geliştirmektir. *Nur* kavramını merkeze alan, aracısız kesin bilgiye ulaşmayı vadeden bu büyük hedef zorunlu olarak kendisiyle uyumlu bir kozmolojik modelin inşasını gerektirmiştir.

Kaynakça

Aminrazavi, Mehdi, "How Ibn Sinian is Sühreverdî's Theory of Knowledge", *Philosophy East and West* 53 (2003): 203-214.

Arslan, İshak, İshak Arslan, "Fiziksel Evrenin Bütünleştirilmesi İçin Erken Bir Teşebbüs: Sühreverdî'nin Miktar Kavramı", *Sühreverdî ve İşrâk Felsefesi*, ed. M. N. Doru, K. Gökdaş, Y. Kaplan (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 193-207.

Fakhry, M., "Al-Suhrawardî's Critique of the Muslim Peripatetics (al-Mashsha'un)", *Philosophies of Existence: Ancient and Medieval* içinde, ed. P. Morewedge, 279-284, New York: Fordham University Press, 1982, 279-284.

İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, nşr. Muctebâ ez-Zârî'î, Kum: Mektebetu'l-i'lâmi'l-İslâmî, 1380. Türkçe Tercümesi: *İşaretler ve Tembihler*, çev. A. Durusoy, M. Macit ve E. Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

—, *en-Necât fi'l-hikmeti'l-mantikiyyeti ve't-tabî'iyyeti ve'l-ilâhiyye*, nşr. Mâcid Fahri, Beyrut, 1982, Türkçe Tercümesi: *Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2012.

—, *es-Semâ' ve'l-âlem*, nşr. Mahmûd Kâsım, Kâhire, trsrz., Türkçe Tercümesi: *Sema ve Âlem*, çev. Harun Kuşlu ve Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.

İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*, çev. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İhvânü's-safâ, *Resâilu İhvânî's-safâ*, Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1992, Türkçe Tercümesi: *İhvan-ı Safa Risaleleri*, çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya vd., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.

Janos, Damien, "Moving the Orbs: Astromoy, Phycis, and Metaphysics, and The Problem Of Celestial Motion According to Ibn Sînâ", *Arabic Sciences and Philosophy* 21 (2011): 165-214.

Marcotte, Roxanne D., "Suhreverdiand His Interpretation of Acivenna's Philosophical Anthropology", doktora tezi, Intitute of Islamic Studies, McGill, 2000.

Nasr, Seyyed Hossein, *Three Muslim Sages: Avicenna-Suhreverdi-Ibn 'Arabi*, Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 1964.

Ragep, F.J., *Nâsir al-Din al-Tusi's Memoir on Astronomy (al-Tadhkira fi 'ilm al-hay'a)*, New York: Springer-Verlag, 1993.

Saliba, G., "Early Arabic Critique of Ptolemaic Cosmology: A Ninth Century Text on The Motion of The Celestial Sphe-res", *Journal of the History of Astronomy* 25/2 (1994): 115-141

Sohravardi, *The Book of Radiance*, ed. ve çev. Hossein Ziai, California: Mazda Publishers, 1998.

Sühreverdi, *Hikmetü'l-İşrâk (The Philosophy of Illumination)*, ed. ve çev. John Walbridge ve Hossein Ziai, Utah: Brigham Young University Press, 1999.

Şehrezûri, Şemseddin Muhammed, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk (Commentary on the Philosophy of Illumination)*, ed. Hossein Ziai, Tahrân: Instute for Cultural Studies Research,1993.

Şîrâzî, Kutbüddin, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk-ı Sühreverdi (Sharh-i Hikmat al-Ishraq of Suhrawardi, Commentary on Illuminating Wisdom)*, ed. A. Nourani ve M. Mohagheg, Tahrân, 2001.

Uluç, Tahir, *Sühreverdi'nin İbn Sînâ Eleştirisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.